

تحریر الوسیلة، مهمترین رساله فتوایی امام خمینی در عبادات و معاملات به عربی. این کتاب، جامع ابواب فقه به صورت غیراستدلالی است و اصطلاحات و نظریات دقیق فقهی در آن با عباراتی ساده بیان شده است. تحریر الوسیلة حاشیه امام خمینی بر وسیلة النجاة تألیف سید ابوالحسن اصفهانی (متوفی ۱۳۶۵) است و وسیلة النجاة حاشیه اصفهانی بر ذخیره الصالحین تألیف سید محمد کاظم طباطبایی یزدی (متوفی ۱۳۳۷) است (آقابزرگ طهرانی، ج ۲۵، ص ۸۵). اصفهانی حواشی خود بر ذخیره الصالحین را در متن آن وارد کرد و با افزودن مسائل بسیاری آن را وسیلة النجاة نامید. این کتاب اکثر ابواب فقهی و مسائل مبتلا به را با نظمی دقیق دربر دارد و در دو مجلد به چاپ رسیده است (همانجا؛ انصاری، ص ۲۰۵).

امام خمینی که وسیلة النجاة را اثری مهم می‌دانست (پایه پای آفتاب، ج ۳، ص ۲۰۹، به نقل از جعفر سبحانی)، در دوران اقامت در قم بر آن حاشیه نگاشت (امام خمینی، ج ۱، ص ۶؛ پایه پای آفتاب، ج ۱، ص ۲۶۶، به نقل از محمدرضا توسلی). احترام نویسنده به مرجع وقت، حاج آقا حسین بروجرودی (متوفی ۱۳۴۰ ش)، مانع از چاپ و انتشار این اثر شد (پایه پای آفتاب، ج ۳، ص ۳۱۶، به نقل از حسن طاهری خرم‌آبادی)، اما بعدها به طور جداگانه و چند بار نیز همراه با وسیلة النجاة به چاپ رسید (انصاری، ص ۲۰۲). تبعید امام خمینی به شهر بوسرای ترکیه در ۱۳۴۳ ش فرصتی فراهم آورد تا نویسنده آنطور که خود می‌گوید (امام خمینی، همانجا) از فراغتش در حدود بازده ماه اقامت اجباری در آن شهر برای وارد کردن حاشیه مذکور در متن وسیلة النجاة استفاده کند و آن را تحریر الوسیلة بنامد. به نظر می‌رسد در آن زمان تحریر الوسیلة مانند وسیلة النجاة به کتاب المیراث ختم می‌شده است.

امام خمینی پس از تبعید از ترکیه به عراق و اقامت در نجف، مسائل مربوط به حج، نماز جمعه، دفاع، امر به معروف و نهی از منکر، قضا، شهادت، قصاص و دیات و نیز بسیاری از مسائل مبتلا به را که در دوران اقامت در قم تدریس کرده بود (پایه پای آفتاب، ج ۴، ص ۱۳۶، به نقل از محمد حسن مرتضوی لنگرودی)، به تحریر الوسیلة افزود (همان، ج ۱، ص ۶۱، به نقل از احمد خمینی؛ استادی، ص ۶۰). این اثر، گذشته از مشتمل بودن بر نظریات امام خمینی، دو تفاوت کلی با وسیلة النجاة دارد. از یکسو برخی مسائل غیرمبتلا به آن حذف شده و از سوی دیگر مسائل مبتلا به زیادی بر آن افزوده شده است. سید ابوالحسن اصفهانی نیز مسائل مورد ابتلا را مطرح کرده بود، اما امام خمینی آنها را بسط داد (به معرفت،

طی کرده است و در مرحله دوم قرار دارد، یعنی در حال نبرد سیاسی و اعتقادی برای آماده کردن جوامع اسلامی است تا به مرحله تشکیل دولت جهانی اسلامی برسد (همانجا). نکته در خور تأمل در اندیشه حزب التحریر این است که به رغم فلسطینی‌الاصل بودن، این حزب مسئله فلسطین را مشکل اصلی جهان اسلام ندانسته و معتقد است مسئله فلسطین تنها در سایه احیای نقش اسلام در زندگی و تأسیس حکومت اسلامی بر مبنای خلافت به طور حتم حل خواهد شد (تاجی - فاروقی، ص ۲۳).

در گفتگو با یکی از اعضای حزب التحریر در حاشیه <کنفرانس خلافت>^۱، درباره اینکه حزب نسبت به جمهوری اسلامی ایران چه نظری دارد، چنین برداشت شد که چون ایران عضویت در سازمان ملل و منشور آن را پذیرفته، این اقدام به منزله پذیرش ولایت کفار بوده و جمهوری اسلامی از مسیر اسلام خارج شده است.

منابع: هرایر دکمجان، جنبشهای اسلامی در جهان عرب، ترجمه حمید احمدی، تهران ۱۳۷۷ ش؛ احمد مصطفی، «گفتمان‌های بنیادگرایی جدید در مورد جامعه مدنی، کثرت‌گرایی و مردم‌سالاری (۲)»، ترجمه محمد تقی دلفروز، راهبرد، ش ۱۴ (بایز ۱۳۷۶)؛ تقی‌الدین نبهانی، الدولة الاسلامیة، دمشق ۱۹۵۲ الف؛ همو، نظام الحکم فی الاسلام، دمشق ۱۹۵۲ ب؛ جریس ویلی، نهضت اسلامی شیعیان عراق، ترجمه مهوش غلامی، تهران ۱۳۷۳ ش؛

Walid Mahmoud Abdelnasser, *The Islamic movement in Egypt: perceptions of international relations, 1967-81*, London 1994; *EF*², s.v. "Takī Al-Dīn Al-Nabhānī" (by D. Commins); Kathy Evans, "Radical time-bomb under British Islam", *The Guardian*, 7 Feb. 1994; Hizb ut-Tahrir. [Homepage]. 2000 [online]. <<http://www.hizb-ut-tahrir.org>>. [5 Dec. 2000]; idem, "Shura, not democracy", *Khilafah magazine*, supp. (7 Aug. 1994); idem, *The war for revival: the methodology of Hizb ut-Tahrir for change*, London: Al-Khilafah [n.d.]; Taqī al-Dīn Nabhānī, *The Islamic state*, London: Al-Khilafah [n.d.]; *The Oxford encyclopedia of the modern Islamic world*, ed. John L. Esposito, New York 1995, s.v. "Hizb Al-Tahrir Al-Islāmī" (by Suha Taji-Farouki); Suha Taji-Farouki, "Islamists and the threat of Jihad: Hizb al-Tahrir and al-Muhajiroun on Israel and the Jews", *Middle Eastern studies*, vol. 36, no. 4 (oct. 2000).

/ سیدعباس عراقچی /

تحریرالوسیلة چندین ترجمه و شرح دارد که مهمترین آنها بدین قرار است ترجمه فارسی محمدباقر موسوی همدانی در چهار جلد، ترجمه فارسی علی اسلامی و قاضی زاده زیرنظر محمد مؤمن قمی و حسن طاهری خرم آبادی در چهار جلد و ترجمه فارسی بخشهایی از تحریرالوسیلة به قلم عبدالکریم بی آزار شیرازی با اضافات در چهار جلد (انصاری، ص ۲۰۶-۲۰۵؛ استادی، ص ۶۱)؛ شرح آیت الله محمدفاضل لنکرانی به نام تفصیل الشریعة فی شرح تحریرالوسیلة که مبسوطترین شرح آن بوده و تاکنون چهارده جلد آن منتشر شده است، به گفته شارح (پایه پای آفتاب، ج ۴، ص ۷۰) بخشی از این شرح نیز در دوره تبعید وی نوشته شده است؛ شرح آیت الله ناصر مکارم شیرازی به نام انوارالفقاهه که بخش حدود و تعزیرات و دیات آن به پایان رسیده است؛ شرح سیدمصطفی خمینی به نام مستند تحریرالوسیلة در دو جلد؛ شرح احمد مطهری ساوچی به نام مستند تحریرالوسیلة در شش جلد (انصاری، ص ۲۰۶) و شرحهایی از فقها و مراجع دیگر چون حاج شیخ یوسف صانعی، محمد مؤمن قمی، محمدحسن احمدی فقیه یزدی، احمد سبط الشیخ انصاری، علی اکبر سیفی مازندرانی، عبدالنبی نمازی و زین العابدین احمدی زنجان (برای آگاهی بیشتر - همان، ص ۲۰۶-۲۰۷). عالمانی چون مکارم شیرازی، فاضل لنکرانی، نوری همدانی، علوی گرگانی، یوسف صانعی، احمدی فقیه یزدی و تجلیل تبریزی نیز بر تحریرالوسیلة حاشیه فتوایی نوشته اند (همان، ص ۲۰۷).

متابع: آقابزرگ طهرانی؛ رضا استادی، «کتابها و آثار علمی امام خمینی (ره)، حضور، ش ۱ (خرداد ۱۳۷۰)؛ ناصرالدین انصاری، «تالیفات و تقریرات امام خمینی (ره)، آینه پژوهش، سال ۱۰، ش ۴ (مهر و آبان ۱۳۷۸)؛ پایه پای آفتاب: گفته ها و ناگفته ها از زندگی امام خمینی (س)، گردآوری و تدوین امیررضا ستوده، تهران: نشر پنجره، ۱۳۷۳، ش ۱؛ روح الله خمینی، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، تحریرالوسیلة، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷؛ محمدصادق معرفت، «مصاحبه با حضرت آیت الله محمدصادق معرفت»، حوزه، سال ۶، ش ۲ (خرداد و تیر ۱۳۶۸).

/ علی محمد حکیمیان /

تحریر مجسطی، نام متن بازنویسی شده کتاب مجسطی بطلمیوس^۵ از خواجه نصیرالدین طوسی و یکی از مهمترین کتابهای نجومی عالم اسلام. آرای مختلفی درباره علت نامیده شدن کتاب بطلمیوس به مجسطی در عالم اسلام وجود دارد. مطابق نخستین رأی که مدتها صحیح پنداشته می شد و بسیاری، از جمله ابوالوفا مشربین فاتک (زندگی در قرن هفتم هجری؛ ص ۲۵۱) آن را

ص ۱۵۱)، در مجموع، اضافات تحریرالوسیلة نزدیک به یک سوم کل کتاب را دربر می گیرد (پایه پای آفتاب، ج ۳، ص ۲۰۹، به نقل از جعفر سبحانی). مسائل مستحدثه تحریرالوسیلة شامل مباحث بیمه، سفته، سرقتی، عملیات بانکی، بلیت بخت آزمایی، تلقیح مصنوعی، تشریح، پیوند اعضا، تغییر جنسیت، رادیو و تلویزیون و برخی مسائل متفرقه است که در آخر کتاب جای دارد.

نویسنده کوشیده است که با کمترین تغییر، حاشیه اش را در متن وسیلة النجاة وارد کند، اما علاوه بر تغییرات محتوایی مذکور، در مواردی نحوه بیان مسائل و عناوین و ترتیب آنها را نیز تغییر داده است؛ مثلاً نماز لیلۃ الدفن را که در وسیلة النجاة در کتاب الصلوة مطرح شده، در تحریرالوسیلة در باب دفن از کتاب الطهارة آورده و نیز سه مبحث ظهار، ایلاء و لیمان را که در وسیلة النجاة ذیل یک عنوان «القول فی الظهار و الایلاء و اللعان» آمده، در تحریرالوسیلة به صورت سه کتاب آورده است. این تغییرات صوری و محتوایی که در سراسر تحریرالوسیلة مشهود است، سبب برتری آن بر وسیلة النجاة شده است (- معرفت؛ استادی، همانجاها). عواملی چون شهرت فقهی و ظلم ستیزی نویسنده، جامعیت کتاب و روانی متن آن و پاسخگویی به مسائل مورد نیاز موجب شد که مقلدان عرب زبان چاپ و تکثیر تحریرالوسیلة را درخواست کنند. در پاسخ به این تقاضا، به دستور نویسنده، کتاب تلخیص شد و با عنوان زیدة الاحکام در دسترس عموم قرار گرفت (استادی، همانجا؛ پایه پای آفتاب، ج ۴، ص ۳۷-۳۸، به نقل از عباسعلی عمید زنجان). پس از چندی نیز همه تحریرالوسیلة برای اولین بار در نجف چاپ شد (پایه پای آفتاب، ج ۳، ص ۱۶۶، به نقل از حمید روحانی)، ولی به کار بردن لقب «زعیم حوزه های علمیه» در پشت جلد آن، موجب شد که نویسنده با انتشار آن مخالفت کند تا اینکه این لقب را برداشتند و او با توزیع کتاب موافقت کرد (همان، ج ۳، ص ۱۶۶، به نقل از حمید روحانی، ج ۴، ص ۹۵، به نقل از محمدحسن قدیری). معانعت حکومت پهلوی از انتشار آثار امام خمینی موجب شد که تحریرالوسیلة بارها در ایران با عناوینی چون کتاب الفقه و وسیلة النجاة چاپ و توزیع شود (همان، ج ۱، ص ۶۱، به نقل از احمد خمینی).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، قضات دادگستری برای رفع خلأ قانونی از تحریرالوسیلة به عنوان متمم قانون استفاده می کردند که با قانونی شدن استفاده از آرای مشهور فقها (اصل ۱۶۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) و توسعه نطاق مرجعیت امام خمینی و انطباق اکثر آرای او با آرای مشهور فقها، این کتاب در دادگاهها و محافل علمی مورد توجه و مراجعه بیشتر قرار گرفت.